Milena Lenderová

K HŘÍCHU I K MODLITBĚ

KAROLINUM

K hříchu i k modlitbě
Žena devatenáctého století

Milena Lenderová

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Zdeněk Ziegler
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání druhé, v Karolinu první, přepracované

© Univerzita Karlova, 2016
© Milena Lenderová, 2016

ISBN 978-80-246-3540-8
ISBN 978-80-246-3541-5 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva k druhému vydání /9

1. Od kojence k děvčátku aneb Od kolébky ke škole /13
2. „Ženská má být vzdělaná“ aneb Potíže s dívčím vzděláním /39
3. „Nejdražší srdce mé“ aneb Láska, sňatek, manželství /72
4. „Kinder, Küche, Kirche“ aneb Domácnost se rozrůstá /106
5. „Bez zdraví naprostého žádná není krása“ aneb Žena nemocná i zdravá, životní styl a dámská móda, pohyb a sport /130
Čistota půl zdraví /131
Ideál krásy /141
Kosmetika, věčný problém /143
Ženské sportování /146
Proměny módy /152
6. Svět za oknem kuchyně aneb Salony, bály a kávové společnosti /165
7. Cesty za hranice všedních dnů aneb Od diletantismu k umění /190
Ženy s paletou /191
Vstup do literatury /197
Ve službách Thálie /219
8. Od vlastenek k filantropkám, od filantropek k „emancipistkám“ aneb Práce, studium, politika /233
První zviditelnění /235
Emancipace po česku /241
Ženské spolky /243
Boj o ženská povolání /256
Otázka univerzitního vzdělání /269
Ženy a politika /272

Summary /285

Výběr z použitých pramenů a literatury /287
Seznam vyobrazení /296
Rejstřík osob /296

Obrazová přílohy

Předmluva k druhému vydání

Když roku 1999 vyšla poprvé knížka *K hříchu i k modlitbě, Žena v minulém století,* bylo české bádání o ženských dějinách skutečně v plenkách. A to navzdory tomu, že ve stejném roce vyšly dvě podobně zaměřené publikace, *Naše prababičky feministky* Pavly Horské a *České ženy v 19. století* Marie Neudorflové-Lachmanové. Během zhruba patnácti let se hodně změnilo. Dějiny žen, stejně jako *gender history*, jsou – přes vcelku ojedinělé výhrady některých odborníků i neodborníků – respektovanou historickou disciplínou, jak dokládají přibývající původní i překladové práce zaměřené na dějiny žen v antice, středověku, raném novověku, ale i v 19. a 20. století. Rozmach takto zaměřeného bádání umožnil vydat v roce 2009 kolektivní syntézu *Žena v českých zemích od středověku do 20. století.*

Přesto je možné se domnívat, že druhé vydání patnáct let staré publikace má smysl. První vydání bylo poměrně brzy vyprodáno, dodnes patří k publikacím, které jsou ve veřejných knihovnách permanentně vypůjčeny a historiky citovány. Návrh nakladatelství Karolinum přikročit k novému vydání mě proto velmi potěšil. Rozhodla jsem se nepodlehnout lákadlům nových metodických přístupů, byť jsem jim vcelku přístupná, a přes některé úpravy a doplnění se snažila respektovat původní podobu knihy. Nicméně aspoň částečně jsem reflektovala posun v bádání: pokud se v roce 1993 týkaly ženských dějin výše zmíněné tři publikace, v druhé dekádě třetího tisíciletí jich jsou jen původně českých desítky, přelomová práce a českému prostředí blízká kolektivní práce *Na ceste k modernej žene* vyšla roku 2011 na Slovensku. Některá svá původní tvrzení jsem ve světle nových (nejen svých) poznatků opravila, výtky recenzentů prvního vydání (pokud jsem s nimi souhlasila a souhlasím) jsem se snažila vzít v úvahu rovněž.

Zachovala jsem přízeň českým středostavovským ženám, s občasným pohledem do života šlechtičen (dějinám žen venkovských, dělnic, služebných, žen dolních vrstev se věnují jiní badatelé a badatelky s mnohem větší erudicí, než které bych byla schopna já; se smutnou minulostí prostitutek

jsem se vypořádala jinde, zaměření na české ženy z německojazyčných vrstev, které by vyžadovalo z gruntu provedený základní výzkum, ponechám badatelům mladším).

Snažila jsem se, aby nové vydání zůstalo čtivé, přístupné i laickým zájemcům – ti ostatně tvořili většinu čtenářů prvního vydání. Protože jsem si ale vědoma skutečnosti, že knihu používají také studenti a odborníci, doplnila jsem ji poznámkovým aparátem, který v prvním vydání být nemohl. Užila jsem ho jen v míře nezbytně nutné, ráda bych, aby knihu přijala široká vzdělaná veřejnost se zájmem o historii.

Podobně jako v roce 1999 i nyní je cíl publikace stejný: zamyslet se nad postavením ženy v české společnosti v kontextu dějin kultury, dějin každodennosti v průběhu „dlouhého" 19. století, zhruba od osmdesátých let 18. století po vznik prvních ženských politických struktur, tedy do počátku století dvacátého. Nabídnout pevný a jednoznačně daný chronologický rámec není dost dobře možné. Dějiny soukromého života mají svůj vlastní rytmus; lidé se žení a vdávají, mají se rádi či se nenávidí, vychovávají děti, oblékají se, tancují, uklízejí a vaří jen s nutnými (či vynucenými) ohledy na počasí, panující dynastie, války a revoluce. Ani „jednotu místa" se mi nezdařilo důsledně dodržet. České země byly – a dodnes jsou – součástí středoevropského prostoru, v němž se naši předkové vcelku volně pohybovali. A navíc porovnat realitu středoevropskou s realitou západoevropskou, hlavně francouzskou, neboť v ní hrála žena od 18. století významnou roli, bylo velmi lákavé. Odtud ty časté výlety do země galského kohouta. Stručně řečeno, pokusila jsem se postihnout život ženy, a to především ženy středního stavu. Sledovala jsem ženský úděl od narození k období zralosti, manželství a mateřství, snažila jsem se pochopit setrvalost i proměny ženské a mužské role v prostředí malého národa ve střední Evropě.

Potřebné informace jsem většinou nenašla v pramenech institucionálních – svět institucí a následně i svět archivů býval dlouho světem povýtce mužským. Pouze církev střežila člověka od narození do smrti, dbajíc na řádný rodinný život. Postavení ženy sledovala vedle církevní také literatura lékařská, právnická a didaktická, od osvícenství se ženská otázka stala i předmětem filozofických a vědeckých rozprav. Ženy byly námětem uměleckých děl. Samy malovaly, psaly dopisy, deníky, vzpomínky, některé se pustily i do „opravdových" literárních žánrů. Pokud se jejich výtvory dochovaly, staly se prameny, které nám vypovídají o ženách uplynulých časů

nejvíce. Vyprávějí o vnějším světě, jenž je obklopoval, o jejich bližních, práci, domácích povinnostech. Ale také o jejich vnitřním světě, o láskách, trápení, bolestech, starostech, ambicích i rezignaci. O takové prameny jsem opřela své bádání především, statistických a evidenčních pramenů jsem užila jen v míře nezbytně nutné – chtěla jsem psát o lidech, ne o číslech.

Jako v roce 1999, i teď bych se ráda omluvila osobnostem, do jejichž soukromého života jsem často nahlédla více a hlouběji, než mně samotné bylo milé. Učinila jsem tak kvůli objektivitě a – přiznám se – z jistého pohodlí. Dostupné jsou totiž písemné pozůstalosti těch, kdo na sebe v minulosti nějakým způsobem upozornili. Prospěli národu, státu, proslavili se mimořádnými schopnostmi či kvalitami… Slavní muži hráli i v soukromí první housle; druhý, nicméně stejně náročný part byl přisouzen jejich manželkám, milým, přítelkyním, dcerám, sestrám, vnučkám. Všem českým „výtečníkům“, jejichž soukromí jsem v zájmu objektivity a snad i čtivosti porušila, patří má pokorná omluva.

A ještě malá poznámka na závěr: v prvním vydání byla – vysloveně proti mému přání – opravena příjmení cizinek na přechýlenou českou podobu. Při vší úctě k češtině se domnívám, že potřebám jakéhokoli jazyka musí být nadřazena potřebná úcta k lidské bytosti, která jméno, důležitou část své identity, nosí. George Sand se skutečně nejmenovala George „Sandová“.

V Hradci Králové, 19. dubna 2016

1. Od kojence k děvčátku aneb Od kolébky ke škole

... Byl večer, hosti se rozešli, byl mi ten den dlouhej. Byla sem ráda, dyž byl večer. Žádnému sem nic neřekla, až ráno se nám narodil náš Adolf; zrovna ráno po pouti. Mněla sem radost, že mám zrovna půl tuctu kluků.

Antonie Kavalírová *(Paměti babičky Kavalírové)*

Příchod dítěte na svět je velikou událostí. Několik měsíců před svým narozením uvede očekávaný potomek do stavu pohotovosti potenciální rodiče i další příbuzné. Chystá se výbavička, hledá jméno, předvídá (dnes už s velkou dávkou přesnosti) pohlaví. Narození je převratem v rodinných vztazích – z mladíka učiní vřeštící uzlík otce, z dívky matku, ze dvou dosud šaramantních a žádoucích žen babičky, ze dvou pánů v nejlepších letech dědečky. Světu přibude strýců, tet, prastrýců, pratet, sester, bratrů, sestřenic i bratranců. Dítě je dědic, budoucnost rodiny, způsob obrany proti času i smrti. Jistě, k očekávání patří i obavy, ať už z porodu či z nové rodičovské role, strach, bude-li dítě v pořádku. Převládá však většinou radost, pocit štěstí. Je-li vše tak, jak má být. Jsou-li rodiče zralí mentálně, sociálně i ekonomicky, mají-li všechny předpoklady se o dítě postarat, je-li narození žádoucí, či dokonce vymodlené. Jak stará je tato láskyplná pozornost, již považujeme za patřičnou a normální? Řada historiků má za to, že celá dlouhá staletí nebylo dítě ničím, nemělo vlastní statut, hodnotu, bylo jen zárodečným stavem dospělého, který jednou, dožije-li se, bude pracovat, modlit se, podílet se na utváření světa k obrazu božímu.[1] Snad takový vztah k dítěti jako k bytosti nehotové, nedokonalé, vcelku bezvýznamné a nestabilní provázel dlouhou minulost lidstva. Dokladem může být středověké umění: až do 12. století postavu dítěte skoro nezná. Vyobrazení Ježíška, ostatně zpočátku velmi vzácné, je vlastně miniaturním vyobrazením dospělého. Jako by středově-

1) Podrobněji k této problematice srov. Lenderová, Milena – Rýdl, Karel: *Radostné dětství. Dítě v Čechách 19. století*. Praha, Paseka 2006, s. 8–12.

kému umělci nestálo za to si uvědomit, v čem spočívá odlišnost proporcí kojence, jak jiný je výraz jeho obličeje. Se zpodobením dítěte-smrtelníka si malířství i sochařství počkaly až do 15. či 16. století; tehdy se objevují dokonce náhrobky s podobou matky a kojence jako výmluvné svědectví o úmrtí rodičky i novorozence při porodu. Měli skutečně naši předkové k vlastnímu potomstvu, které – stejně jako děti dnešní – bylo nesporně v prvních měsících a letech svého života sladké, roztomilé a bezmocné, vztah natolik chladný a lhostejný, že jej neuměli žádným odpovídajícím způsobem vyjádřit?

Definitivní odpověď zřejmě nenajdeme. Jakmile se v šedesátých letech minulého století do zorného pole historiografie dostala problematika dítěte, objevily se dva vzájemně protichůdné názory. Zpočátku stály příkře proti sobě, dnes jsou mírně modifikovány a hledají společné výchozí pozice.

První názor, který na počátku šedesátých let vyslovil francouzský badatel Philippe Ariès a dnes ho rozvíjí Elisabeth Badinter, Danielle Alexandre--Bidon, Edward Shorter, Lloyd Demause a další, je pro naše soudobé pojetí dětství poněkud šokující. Podle těchto badatelů neměla totiž středověká a raně novověká společnost k dítěti žádný vztah, nebyla schopna ani ochotna respektovat dětskou specifičnost. Nic o ní ostatně nevěděla. Jakmile dítě dokázalo žít bez každodenní péče matky, tedy po dovršení šesti či sedmi let věku, patřilo do světa dospělých. Citová pouta rodičů k dítěti byla vcelku zanedbatelná, snad záměrně. Obrovská dětská úmrtnost prý silnější citovou vazbu předem vylučovala. Pro tuto lhostejnost je celá řada dokladů – nejen ve sloupcích úmrtních matrik a protokolů pařížské policie 18. století, ale i v korespondenci osob neznámých i slavných. „Ztratil jsem dvě nebo tři děti ve věku kojeneckém, nikoli bez lítosti, ale bez hlubšího zármutku," napsal kolem roku 1580 francouzský filozof Michel de Montaigne.[2] Podobnou vlažnost shledáváme v dalších memoárech i korespondenci. Teprve druhá polovina 18. věku dala pojmu dětství a mateřství konkrétnější – a vlídnější – obsah. Také rokokové malířství svou zálibou pro zdrobnělinu a detail vyjadřuje zájem o svět dětí, o rodinu, dokonce o svět hraček. Tomuto století začalo záležet na člověku, představoval přece pracovní sílu. Populační vývoj byl sledován učenci, ekonomy i samotnými panovníky. Ustavila se nová

2) Kuperty-Tsur, Nadine: *De la paternité biologique à la paternité littéraire: étapes d'une argumentation chez Montaigne. Argumentation et Analyse du Discours* [En ligne], 5 | 2010, mis en ligne le 20 octobre 2010, cit. 10. 2015. URL: http://aad.revues.org/1006

věda – demografie. Člověk začíná jako dítě, a tak i dítě má tržní hodnotu, vždyť přežije-li, bude dospělým; pracovní silou, vojákem, plátcem daně. Teprve tehdy se mění vztah dospělých k dětem, vytvářejí se předpoklady pro větší materiální i citové investice do dítěte, přibývá úvah o jeho výchově, přibývá pedagogické literatury.

Takový názor zastává Philippe Ariès ve své nesporně průkopnické knize *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (*Dítě a rodinný život v době starého režimu*); vyšla v roce 1960, v době nástupu historické demografie, a opírala se o prameny statistické, literární a ikonografické povahy. Setkala se s kladným ohlasem, dočkala se několika vydání, část odborné veřejnosti však reagovala negativně.

Protivníci namítali: Dítě mělo svůj statut i ve středověku a raném novověku, i tehdy byly děti milovány, vítány, i tehdy si rodiče zoufali nad drobnými rakvičkami. Už středověká lékařská, didaktická a náboženská literatura věnuje velkou pozornost péči a výchově dítěte od nejútlejšího věku, ba dokonce péči o těhotnou ženu a rodičku. V průběhu 16. století se objevují individualizované portréty dětí; důvodem je úsilí zachovat podobu dítěte pro případ jeho úmrtí. Setkáváme se i s vyobrazením dětí zemřelých. Těmito argumenty Didier Lett a řada dalších badatelů vyhraněné názory Philippa Arièse odmítli, ostatně on sám je později korigoval a přistoupil na myšlenku, že už středověcí rodiče své děti pravděpodobně milovali, byť trochu jinak než rodiče moderní.

Závěr zůstává nicméně hypotetický. Třebaže lze najít doklady láskyplného vztahu rodičů k dětem, pro laxní postoj matek k dětem svědčí obrovské rozšíření nájemných kojných v západní Evropě, především ve Francii, zřetelné od období raného novověku. Zvyk svěřit dítě ihned po narození zcela cizí ženě, pro člověka konce 20. století nepochopitelný, souvisí do určité míry se stupněm emancipace ženy, s její společenskou rolí. Ta byla ve Francii od vystoupení preciozek, průkopnic ženské emancipace 17. století, daleko závažnější než ve střední Evropě. Svou roli sehrálo rovněž zapojení ženy do práce v prvních manufakturách a továrnách.

Obě uvedené skupiny historiků, jak odpůrci historického zakotvení rodičovské lásky, tak jeho přívrženci, se shodují v jednom: že totiž skutečným středem pozornosti se dítě stává až v průběhu 19. století a 20. století je pak stoletím dítěte. Silný citový vztah k dítěti dokládají pro předminulé století i některá fakta ze středoevropského prostředí. Snad nejvýmluvnější

je zármutek nad úmrtím dítěte: rakouský kancléř Klemens Metternich, zdánlivě chladný diplomat, byl doslova zdrcen ztrátou svých dvou dcer, které zemřely během dvou měsíců v roce 1820. Hluboký býval zármutek matek: „Musím se tobě vyznati, sestro, že já, ztrativši čtvero dětí, moci nad sebou jsem neměla; zoufalství chytalo se mne…," svěřuje se v padesátých letech 19. století česká spisovatelka polského původu Honorata Zapová.[3] Až do sklonku 19. století bylo jen málo rodin, které by neoplakaly alespoň jedno dítě. Smrt si vybírala v rodině sázavského sklářského podnikatele Františka Kavalíra, jindřichohradeckého barvíře Kajetána Volfa, otce pozdější herečky Národního divadla Adély Volfové, staročeského politika Františka Braunera, vojáka a malíře barona Salomona Friedberga-Mírohorského, i v rodinách univerzitních učitelů Jana Gebauera a Tomáše G. Masaryka, politika a ministra Albína Bráfa; neohlížela se na sociální prostředí, bydliště ani na to, zda dítě bylo či nebylo milováno, zda bylo jedináčkem či jedním z mnoha sourozenců, zda šlo o kojence, batole, školáka nebo studenta.

Podle antických a středověkých představ se odehrával lidský život v sedmi etapách; tři z toho byly vyhrazeny dětství. První z nich, *infantia*, probíhá do šesti sedmi let dítěte, končí výměnou zubů a ukončením vývoje řeči. Dítě je v péči matky, případně kojné a poté chůvy, není trestně odpovědné, neočekává se od něj odpovědný přístup k životu ani schopnost postarat se samo o sebe. Následovalo období, jemuž dnes říkáme školní věk; neslo název *pueritia,* z latinského *purus, čistý* – dětem v tomto věku chybí schopnost plození. Až do uzákonění vzdělávací povinnosti přebíral odpovědnost za výchovu syna otec (preceptor v privilegovaném prostředí), za výchovu dcery nadále odpovídala matka (respektive vychovatelka, guvernantka, *miss*, *mademoiselle* – někdy se objevují už před dovršením první životní etapy). V této fázi, která trvala do čtrnácti let, mělo už dítě částečnou trestní odpovědnost. Následovala *adolescentia*, poslední krátké období před vstupem do skutečného života, do posledních životních etap, zralosti a stáří. V humanistickém myšlení převážily šestileté periody, tvořící dohromady dvanáct fází života, podobně jako bylo dvanáct měsíců roku – takového názoru byl i Komenský.[4] Století rozumu se opět zalíbilo v sedmi stupních. „Sedmiletí"

3) Zapová, Honorata: *Nezabudky. Dar našim pannám*. 4. vyd., Praha 1870, s. 136–137.

4) Srov. Eduard Maur: Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského. *Studia Comeniana et Historica* 29, 1999, č. 62, s. 113–125; dle Lenderová, Milena – Rýdl, Karel: *Radostné dětství*, s. 133.

znovu použil Rudolf Steiner, autor pedagogické teorie waldorfských škol. Atribut přestupu z první do druhé fáze dětství – výměnu zubů – si vypůjčil od Isidora Sevillského.

Chceme-li proniknout do tajů dětství našich předků, musíme si uvědomit, že za skutečné dětství se tehdy považovalo jen první období, raný dětský věk. Období krátké, ale z mnoha důvodů zajímavé. Mimo jiné i proto, že tvoří jistou výjimku; za svého života se ženy totiž definovaly vždy ve vztahu k mužům, k mužskému světu. Byly manželkami, milenkami, dcerami, matkami dětí, které zplodil otec. Rané dětství jako jediná výjimka je ryzí doménou žen a ženství, mužský svět zde nemá co dělat a ve většině případů o to ani valně nestojí. Chlapci i děvčátka do tří či čtyř let vypadají stejně: sukénky, dlouhé vlasy (tato „zženštilost" malých příslušníků mužského pohlaví přestala až po první světové válce, ve stejné době, kdy ženy definitivně opustily až dosud neodmyslitelný atribut svého ženství, korzet). Kluk v sukénce byl dlouho samozřejmostí, váhání matek se dostává na pořad dne až na samém konci 19. století. Zde je šalamounská odpověď listárny žurnálu *Nové mody* z roku 1890: „Kalhotky vašemu klučinovi, pakli nejsou mu čtyři léta, ještě nedávejte, ačkoli platí i zde: nezáleží na letech, nýbrž na tom, co nám sluší. Je-li dosti vytáhlý, dejte mu je přec."[5]

Až do první světové války nebylo mnoho otců, které by tento svět plenek, sukének, kolébek a cumlů příliš lákal. Nebyl to svět mužných zálib, nicméně už od středověku existovaly výjimky. Autoři, kteří nezpochybňují lásku mateřskou, přiznávají něžný vztah k dítěti i otcům. Někdy se zájem o dítě projevil u budoucího otce už v průběhu těhotenství. I milující otec však býval většinu času mimo domov, a tak základy dobrých mravů vštěpovaly dětem kojné, chůvy – „Kindsfrau", jak se říkalo v lepších pražských rodinách – vychovatelky či matky. Mezi základní zásady patřila bezmezná úcta k otci, neomezenému vládci domu. V biblickém „Cti otce svého i matku svou" měla větší váhu první polovina přikázání, a to bez ohledu na sociální prostředí. Otce se často bály jak šlechtické, tak dělnické děti. Tento až kultovní respekt přetrval hluboko do 20. století. Matky zpravidla nepotřebovaly trestat, stačila pohrůžka: „Počkej, večer to povím otci!" Při společném jídle sedávala hlava rodiny v čele stolu, jídlo, nejlepší kousky, byly otci podávány jako prvnímu. Pak přišli na řadu synové, dcery, teprve

5) *Nové mody* 2, č. 4; 15. 2. 1890, s. 14.

potom matka, případně služebnictvo a čeládka. Otec rozhodoval o všem, zastupoval rodinu navenek, doma vládl přísně, snad i krutě. Zdá se, že tělesné tresty byly v pravomoci především otců, třebaže existovaly výjimky. Pro Magdalenu Dobromilu Rettigovou, pozdější autorku slavné kuchařské knihy, narozenou roku 1785, měla v dětství její matka málo pochopení, byla přísná a často dcerku trestala. Naopak otec jednal s budoucí paní Rettigovou mnohem vlídněji. Podobné trápení měla i malá Barbora Panklová – Božena Němcová: „matka" ji bila a Barunka musela za trest poděkovat a odprosit. U našich předků platilo, že i při harmonickém vztahu v rodině založené na pokrevních vztazích byl tělesný trest považován za blahodárný prostředek zajišťující budoucí mravní bezúhonnost dítěte. „Metla vyhání děti z pekla," znělo oblíbené rčení našich předků. Hlásil se k němu i milující otec Karel Havlíček Borovský. Dcera Zdeňka, narozená 23. prosince 1848, byla vychovávána s láskou, ale přísně: „… neškodí nikdy dětem raději více přísnosti," psal své švagrové 6. prosince 1854, „jen když přitom vidějí lásku, že je člověk netejrá ze zlosti, jen jako by z toho vyražení měl. Tak kupř. u nás jen ode mne dostane Zdenka bití, když je toho potřeba (ale moje pravidlo je: málokdy, nikdy ve zlosti, ale zato vždy do krve, aby déle držela paměť), ona ale přece proto mne má tak ráda jako Julii, ba skoro víc."[6] Na druhé straně se v 19. století začíná objevovat odpor, postupně sílící, k tělesným trestům. Hezký příklad nabízí rodina, v níž vyrůstala Eliška Krásnohorská. Děti po předčasné smrti otce Ondřeje Pecha vychovávala pouze matka. Ta, ač bez hlubšího vzdělání, byla moudrou a laskavou vychovatelkou, díky pedagogické důslednosti nemusela své děti nikdy tělesně trestat.

Autoritu rodičů utvrzovalo rovněž vykání ze strany dětí. Až do počátku či poloviny 19. století si v prostředí aristokracie vykali děti a rodiče navzájem, všeobecně se tykalo služebnictvu. Pak nastala změna: služebným a rodičům se vykalo, rodiče dětem tykali. Tykání dětí rodičům se ojediněle objevuje v sedmdesátých letech 19. století v měšťanském prostředí, běžné je po první světové válce. Přesto se v některých oblastech jižních Čech a jižní Moravy zvyk vykat rodičům udržel do šedesátých let minulého století. Docela malé děti vždy tykaly matce či ženě, která se o ně bezprostředně starala.

---

6) K. Havlíček bratru Františkovi, Brixen, 6. 12. 1854; cit. dle Lenderová, Milena: *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové.* Praha 2013, s. 74.

Ženy pečovaly o dítě v době, kdy bylo nejzranitelnější. Matek jako prvních se dotýkala hrůzná kojenecká a dětská úmrtnost, s níž si společnost až do 18. století nevěděla rady. Nejděsivější bývala v nalezincích, a odložených dětí nebylo věru málo. Důvodů k odložení dítěte bychom našli hned několik: nelegitimní svazek, absence střechy nad hlavou, nedostatek finančních prostředků. Nechtěné početí vedlo zpravidla k traumatizujícímu těhotenství a porodu, k bezohlednému zacházení s novorozenětem, k jeho odložení. Rizikovým faktorem bylo přenášení či převoz novorozence, špatné hygienické podmínky v nalezincích a špitálech. Přes úsilí filantropů 18. a 19. století se tento stav příliš neměnil. V malostranském Vlašském špitále, který rozhodně nepatřil k nejhorším, umíralo v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století 80–95 % přijatých dětí. Toto děsivé číslo se nezměnilo ani po polovině století následujícího: v roce 1858 zemřely v pražském nalezinci všechny děti v tomto roce přijaté a „zbylé z minulého roku". Ještě koncem století vypadají čísla tragicky: roku 1888 zemřelo 15,6 % chovanců, z toho 50,7 % dětí do jednoho roku.[7] To platí pro Prahu. Ve venkovských ústavech umírala ročně stále víc než polovina přijatých dětí. U kojenců, které nečekal osud nalezence, byla zjevně úmrtnost nižší, nikoli však nízká: šanci, že se dožije desátých narozenin, mělo koncem 18. století zhruba šest z deseti novorozeňat. V letech 1810–14 dosahovala dětská úmrtnost v českých zemích celých 28 %.[8] Kojenecká a dětská úmrtnost začala pomalu klesat od čtyřicátých let 18. století. Zatímco pro středověk a raný novověk platí, že se dospělého věku dožilo průměrně jedno až dvě děti v rodině, v 19. století stoupl tento průměr na čtyři až pět dětí.

V každém období minulosti se setkáme s projevy infanticidy, záměrného a vědomého usmrcení dítěte. Raně novověké tresty pro matky vražednice byly kruté; rakouský trestní zákoník z roku 1803 (novelizován byl po polovině století) byl mírnější: uznával, že matka se při porodu nalézá ve stavu, který zmenšuje její trestní odpovědnost. Přesto zavraždění dítěte manželského trestal doživotním žalářem, vraždu dítěte nemanželského žalářem ve výši deset až patnáct let. V letech 1870–79 bylo v rakouské monarchii průměrně 100 matek ročně odsouzeno pro zločin zabití dítěte. Pokud dítě zemřelo kvůli nedbalé péči, odpykala si matka ve vězení pět až deset let.

---

7) Brdlík, Jiří: *Dětské lékařství v minulosti a jak jsem je prožíval*. Praha 1957, s. 109.
8) Petráň, Josef (ed.): *Počátky českého národního obrození, 1770–1791.* Praha 1990, s. 12.

Nejvíce dětí umíralo těsně po porodu a v prvních dnech života. Příčiny úmrtí lze vyčíst z matrik, vysvětlení je ovšem poplatné soudobé medicíně a také soudobé diagnostické terminologii. Nejčastějším důvodem kojenecké úmrtnosti v Praze byly křeče, často označované jako „Freyssen", „ex phrenesis" či „psotník"; připadalo na ně až 60 % všech úmrtí. Jde o diagnózu značně neurčitou, neboť křeče mohou provázet nejrůznější horečnatá onemocnění. Následovaly „úbytě" (opět diagnóza vágní), na něž umíralo zhruba 13 % kojenců. Příčinou úmrtí bývala i „slabost", přičemž nelze určit, zda se týkala donošených dětí s nízkou hmotností, či dětí nedonošených. Inkubátor – „umělá kvočna" – se objevil kolem roku 1880, aniž by se příliš rozšířil. Porodní báby však nečekaly se založenýma rukama. Předtím i potom byli nedonošenci vkládáni do přiměřeně vyhřáté trouby kuchyňských kamen. Někteří přežili.

Na neštovice umírá přes 4 % kojenců starších sedmi měsíců.[9] Od posledních let 18. století se nabízela možnost, jak této závažné nemoci čelit – očkování. Jeho první průkopnicí byla Mary Wortley-Montagu, manželka anglického vyslance v Cařihradě. S *variolizací*, která spočívala v přenosu nepatrného množství obsahu neštovice z nemocného na zdravého člověka, se seznámila v Osmanské říši. Příliš bezpečný tento způsob nebyl, někdy se kromě neštovic přenesla na očkovance i tuberkulóza nebo syfilis. Na konci 18. století přišel s novou metodou anglický lékař Edward Jenner; jeho *vakcinace* spočívala v přenosu kravských neštovic na zdravého jedince. Roku 1798 zobecnil své zkušenosti v pojednání *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae* a jeho metoda se rychle rozšířila. V českých zemích byl jejím propagátorem karlovarský lékař švýcarského původu Jean de Carro, který získal vakcínu při svých cestách přímo od Jennera. Použil ji poprvé ve Vídni v květnu roku 1799, kdy ji aplikoval na své dvě děti; o dva roky později očkoval vakcínou dovezenou z Itálie děti ve vídeňském a pražském nalezinci. Roku 1800 provedl vakcinaci dětí v brněnském nalezinci lékař Alois Carl a dvě léta nato byla z podnětu zemského prezidia založena komise pro očkování, v jejímž čele stanul zemský porodník Tadeáš Bayer. O očkování měli zájem nejprve příslušníci vyšších vrstev: Marie Terezie, která dala očkovat své nejmladší děti, šla příkladem. Z prostředí v Čechách

9) Šubrtová, Alena: Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století. *Statistika a demografie* 9, 1972, s. 155.

usedlé šlechty máme první doklad o variolizaci z počátku dubna 1773, kdy ji postoupili synové Jana Nepomuka ze Schwarzenbergu, Josef, Jan Nepomuk a Karel. Přežili všichni tři. Jennerovou metodou byly prokazatelně očkovány některé děti z další schwarzenberské generace, dále potomci Františka Antonína hraběte Nostitze i děti jeho knihovníka a preceptora hraběcích synů, učence a „národního buditele" Františka Martina Pelcla. Vakcinace se ale neprosazovala snadno – v Čechách byl jejich rozhodným odpůrcem vlivný a ve vlastenecké společnosti oblíbený lékař Josef Hamerník.

Jako další příčina úmrtí bývá uváděn „Steckkathar", „Steckhusten", tedy kašel, který mohl být průvodním jevem černého kašle či zápalu plic. Umírala na něj skoro 4 % kojenců. Na infekční průjmy – „Durchfall" – připadalo jen přes 1 % úmrtí, což je při tehdejších hygienických poměrech vcelku překvapivé. K uvedeným číslům je třeba přistupovat obezřetně: farář zapisující do matriky byl většinou odkázán na to, co mu sdělila porodní bába, nebo na záznam úmrtního ohledacího protokolu. Ani jedno z těchto sdělení nemuselo vždy být objektivní.

Batolata a děti předškolního věku umíraly nejen na dětské nemoci, ale bývaly zpravidla nejčastějšími oběťmi epidemií. Dětská populace je – ve srovnání s dospělou – vnímavější k epidemickým onemocněním. Pravda, Evropany přestal od počátku 18. století sužovat mor, proti choleře však zůstávali stále bezmocní. Ta od září 1831 do října 1832 kosila obyvatelstvo Čech, Moravy a Slezska; ve Vratislavi zemřely v jednom dni, 29. srpna 1832, obě malé dcerky univerzitního profesora Jana Evangelisty Purkyně. Zhruba 20 % všech úmrtí připadalo na děti do deseti let. Další vlna cholery zachvátila Čechy v letech 1849–50. Epidemie, která završila válečný konflikt roku 1866, doznívala ještě roku následujícího a měla na svědomí přes 150 000 obyvatel Předlitavska. Cholera řádila i roku 1873. O šestnáct let později zabíjel děti v Čechách záškrt; teprve od roku 1893 se začalo s Behringovým antidifterickým sérem.

Nemoc však nebyla jediným nebezpečím. Špatná výživa, katastrofální hygienické poměry, neprodyšné peřinky u bohatých, nepřiměřená ochrana kojence před sluncem a vzduchem, móda nekojit vlastní děti, nedostatečná kvalifikace porodních bab, neodborné vedení porodu, špatné poporodní ošetření dítěte, to vše ohrožovalo nemluvně v prvních týdnech a měsících života.

Přitom nelze říci, že by uvědomělá péče o kojence byla vynálezem až 19., či dokonce 20. století. První náznaky promyšlené a plánovité péče o malé dítě spadají do středověku, odborné spisy o zacházení s dětmi najdeme především v západní Evropě. Z nich víme, že povinností porodní báby bylo hned po porodu ověřit, je-li novorozeně životaschopné. Pokud tomu tak nebylo, směla babička dítě nouzově pokřtít. Už od středověku býval první křik aktivizován plesknutím přes zadeček, jak dokazují dobová vyobrazení. Řada autorů si byla vědoma poporodního šoku dítěte, doporučovala proto přiměřeně šetrné zacházení s novorozenětem. Dítěti se čistil nos, uši, oči, ústa a další tělní otvory. První koupel, konaná hned po narození, měla symbolický význam: měla očistit nejen tělo, ale i duši od dědičného hříchu. Odtud obřad s teplou vodou, plenkami, osuškami. V některých oblastech Čech se do vaničky vkládaly mince, aby dítě nikdy nepoznalo nouzi, a koupání provázely hezké rituály a úsloví. Voda z koupele novorozeného chlapce se měla vylít na zelený drn, aby byl chlapec zdravý a pěkně rostl, voda po umytí děvčátka zase pod jabloňový štěp, to aby rostlo do krásy. Některé pověry měly racionální jádro, například užívání placenty k léčení různých vyrážek, přilévání mléka do první koupele. Ihned po narození se dítě křtilo, což bylo v době vysoké novorozenecké úmrtnosti doslova imperativem. Kmotři se vybírali z okruhu příbuzných, často však rodiče žádali o tuto službu významné osobnosti dané lokality. Paní Terezie Riegrová, matka Františka Ladislava Riegra, rozšafná semilská mlynářka, byla za kmotru desítkám semilských nemluvňat. Rovněž matku pozdější spisovatelky Věnceslavy Lužické, hořickou měšťanku, oslovovalo „paní kmotra“ půl města. Způsob, jímž byla vybraná osoba zvána ke křtu, měl svá pravidla: „Pan N. N. a jeho manželka vzkazují uctivé pozdravení, nechají ruce i nohy líbat a prosí, abyste se na ně nehněvali a jim to odpustili, že jich obtěžují. Pán Bůh nadělil nám v noci holčičku (nebo chlapečka), kteréžto děťátko nesmíme nechat pohanem. Dnes odpoledne ve 3 hodiny pokřtíme děcko a prosíme, aby nám svým kmotrovstvím se postavili pro Boha a pro jeho svatou víru…“[10] Odřeknout nebylo možné.

Kmotrovství bylo závazkem, až do konce 19. století mělo značný význam. Od kmotrů dostávalo dítě křestní dárek. Původně jím bývala křestní medaile z drahého kovu s výjevem narození, v průběhu 18. století nahrazovaná

10) Lužická, Věnceslava: *Z mých pamětí.* Mladá Boleslav, b. d. (1929), s. 117–118.

jakoukoli zlatou mincí. Kmotr obdarovával svého kmotřence u příležitosti svátků, narozenin, důležitých životních událostí, v případě úmrtí rodičů dohlížel na jeho výchovu a další osud.

Šlechta (vzhledem k slavnostnímu charakteru tohoto rituálu, k němuž bylo třeba pozvat příbuzné či „pány a přátele" často ze vzdálenějšího okolí, nebyly urozené děti křtěny bezprostředně po narození) a zámožnější měšťanstvo nechávaly své děti křtít doma. Doma byla pokřtěna Renáta Tyršova, všechny děti Braunerovy, proslulý psychiatr Vladimír Vondráček, narozený roku 1895. Až do první světové války nebyl tento postup v zámožnějších rodinách nijak výjimečný. Součástí křtin bývala hostina, na niž byla zvána i porodní bába. Křestní oblečení – obvykle hedvábná nebo batistová košilka s čepečkem a povijan, vše bohatě vyšívané – se dědilo z generace na generaci. Tento patrně velmi starý obyčej se udržel až do poloviny 20. století.

Nedělka dostávala dárky „do kouta" (tento obrat charakterizoval její dočasné vyloučení ze společnosti): slepičí polévku, kuře, ale i koláče speciálního tvaru (později dorty) a víno, někdy přišel vhod pouhý pecen chleba. Na venkově, kde se žilo v jedné místnosti, bývala postel s kolébkou oddělena vyšívaným závěsem, koutnicí, aby měla matka s novorozencem nezbytný klid a soukromí. V některých krajích Čech a Moravy měla koutnice magickou moc: po šesté hodině večerní chránila nedělku před uřknutím. Po skončení šestinedělí chodila matka s dítětem na úvod. Byla-li v pořádku dříve a bylo-li dítě dostatečně silné, nečekalo se celých šest neděl. Úvodem skončilo „nečisté" období šestinedělky a žena se vrátila do farního společenství.

Dítě spočívalo v kolébce (kolébky jsou zastoupeny už mezi gotickým nábytkem), jen vysloveně nemajetné rodičky si braly dítě k sobě do lože. Postýlky se objevovaly v průběhu druhé poloviny 19. století, kdy začali někteří lékaři, ba dokonce otcové brojit proti houpání dítěte. Důvod byl celkem směšný: houpání prý škodí mozku. Matky věděly své a houpaly děti alespoň v náručí. Lékařská literatura všech dob se zasazovala o vlastní lůžko dítěte s poukazem na údajné případy udušení dítěte v loži dospělých. Šlo zřejmě o syndrom náhlého úmrtí kojence, který tehdejší lékařská věda neznala. Možná i o záměrné usmrcení dítěte.

Hluboko do 20. století bývalo dítě v peřince pevně staženo povijanem, neboť se mělo za to, že toto pevné zavinutí je nezbytné k narovnání a zesílení končetin. Už v raném novověku, nikoli až v racionálním 19. století, se ozývaly i hlasy, které toto utažení odsuzovaly: „Aj teď ležím v plénkách

tiše, utažen jsa, ledva dýše," stěžuje si maličký Ludvík z Pernštejna v půvabném spisku *Ludvíka z Pernštejna Naučení rodičům, jak od nich zvedenu býti sobě žádá*, vzniklém v první polovině 16. století.[11] Lékaři druhé poloviny 19. století proti tomuto zlozvyku už jednoznačně protestují. Na pomoc jim přišla „naučná" ženská literatura (u nás například některé spisy Žofie Podlipské); protesty byly většinou marné. Jugmannova pravnučka Marie Strettiová vzpomíná na narození své mladší sestry Jarmily: ještě roku 1888 bylo chloubou jisté porodní báby tak pevné zavinutí dítěte, „že by se mohlo přes střechu přehodit".[12] Po uplynutí jednoho měsíce bylo většinou toto utažení částečně uvolněno, v následujících měsících odstraněno. Kojenecké prádlo se šilo ze staršího, dobře sepraného prádla. Děti jej dědily v širokém příbuzenstvu, což platilo i pro bohaté rodiny.

Až do 19. století nebylo sice dítě každodenně koupáno a pravidelně přebalováno, ale lékaři, duchovní i porodní báby matkám doporučovali, aby dítě nenechávaly ve znečištěných plenách a předešly tak jeho ohrožení hmyzem a cizopasníky. Důraz na osobní hygienu svých četných dětí kladla rovněž panovnice Marie Terezie. Dohlížela na chůvy i vychovatelky, aby nebalily kojence těsně do plen, nepřekrmovaly je kaší a udržovaly je v co největší čistotě. Malým arcivévodům a arcivévodkyním mělo být dopřáno co nejvíce pobytu na čerstvém vzduchu. Císařská rodina šla příkladem; podobně si počínaly aristokratické kruhy a ovlivňovaly zvyky v prostředí měšťanském. Od 19. století se každodenní koupel kojence stala – až na nejchudší rodiny – pravidlem stejně jako jeho omývání a přebalování. Děti, urozené i neurozené, se na procházku dlouho nosily. Převratným vynálezem poloviny 19. století byl „tragmantel", dlouhý vatovaný plášť bez rukávů, s límcem a kapuci, který se navlékal na peřinku. Dětské kočárky se ojediněle objevily před polovinou 18. století v Anglii, pak zmizely, a vrátily se znovu po polovině století následujícího. Ve větší míře se začaly užívat až kolem roku 1880, zhruba v době, kdy v některých městských domácnostech vystřídal kolébku proutěný koš s kolečky a záclonkou. Na venkově se nemluvňata brala na pole, kde ležela buď na látkové podložce, nebo spočívala v závěsu

---

11) Vorel, Petr: Dítě na aristokratickém dvoře na počátku raného novověku podle představ Viléma z Pernštejna. In: Jiránek, Tomáš – Kubeš Jiří, *Dítě a dětství napříč staletími.* 2. pardubické bienále. Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 3, Pardubice 2003, s. 13–48, zde s. 30.

12) Strettiová, Marie: *O starých časech a dobrých lidech*. 4. vyd., Praha 1940, s. 264.

z loktuše. Jak na venkově, tak v menších městech posloužila k přenášení dětí i nůše. Svérázné – a někdy drastické – bývalo zabezpečení dítěte proti pádu či nekontrolovatelnému úniku. V lepším případě byly děti dávány do chodítek či ohrádek, v horším přivazovány k těžkému kusu nábytku. Proti možnému úrazu při pádu či střetnutí s nábytkem byly děti chráněny jakousi korunou vycpanou slámou, která se upevňovala kolem hlavičky a propůjčovala nositeli lehce orientální vzezření.

Starší kojenci a batolata nosili košilky či šatečky. Od druhé poloviny 19. století se objevují speciální plenkové kalhotky, šité z barchetu, flanelu, pletené nebo háčkované. Oblečení, jak už víme, nerozlišovalo pohlaví, specificky dětské ošacení náleželo dlouho jen nejútlejšímu věku. Čtyřleté a starší děti byly až do 17. století oblékány jako dospělí příslušníci dané sociální vrstvy. Teprve pak se objevily první náznaky dětského oblečení, ale jen u dětí z dobře situovaných vrstev. V průběhu 19. století lze už sledovat utváření dětské módy. Sebevědomé městské matky dbaly na eleganci svého batolivého potomstva: „Hezky si je strojím," psala o svých třech dětech švagrová Zdenky Braunerové v květnu 1891 malířce do Paříže. „Teď mají holčičky červené batistové šatičky a k tomu zrovna takové červené batistové kloboučky jako kukle. Jsou jako dvě červené karkulky. Míroušek nosí bundy přes kalhotky…"[13] Na samém sklonku 19. století se projevil zřejmě historicky první projev uniformity v dětském oblékání: snad po celé Evropě začaly matky oblékat své malé syny do námořnických obleků. Redaktorka jednoho francouzského ženského časopisu se proti této módě ohradila slovy: „Jestli máte v rodině synků několik, v žádném případě jim nedávejte námořnické oblečky. Když vidí člověk několik takových námořníků, má pocit, že přihlíží vylodění…"[14]

Dítě bylo kojeno zhruba jeden rok, pak odstaveno. Česká medicína posledních let 19. století doporučovala kojit do devátého měsíce věku, přičemž od šestého měsíce se nemluvně mělo k odstavení zvolna připravovat. Mateřské mléko bylo postupně nahrazováno oslazeným ředěným mlékem kravským a řídkou obilninovou kaší. Pro umělou výživu sloužily různé picí nádobky; kojenecké láhve jsou ve výrobních programech evropských hutí

13) Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), Zdenka Braunerová, Osobní fond, Korespondence přijatá, Zdenka Braunerová, roz. Jansová, Zdence Braunerové, Praha, 19. 5. 1891.

14) Burnand, Robert: *La vie quotidienne en France de 1870 à 1900*. Paris 1964, s. 52.

doloženy od 17. století. Kostěné nebo slonovinové savičky známe až od poloviny 19. století, gumový dudlík, vynález ze Spojených států, se v Evropě rozšířil po roce 1870. Odstavení se doporučovalo provést v chladných dnech, kdy se kravské mléko tak rychle nekazí. V životě dítěte představovalo velmi nebezpečné období, neboť dítě bylo ohroženo zažívacími potížemi, které nezřídka končily smrtí. Proto byla této etapě věnována mimořádná péče. Velkým zlepšením a pomocí matkám byly dětské poradny: první otevřel roku 1892 porodník Pierre Budin v jedné z pařížských nemocnic. Součástí těchto poraden se brzy staly „mléčné kuchyně", které matkám nabízely vhodným způsobem upravené mléko. Proslulá švýcarská firma Nestlé vznikla zhruba o třicet let dříve, vyráběla dětské zdravotnické potřeby, obilninové mléčné kaše, pak i kondenzované mléko a čokoládu. Po roce 1895, kdy byla objevena sterilizace mléka, začala továrna v Grenoblu jako první připravovat zdravotně nezávadné kojenecké směsi, nejprve pouze mléčné, pak i obilninové. Ruku v ruce s dětskou umělou výživou byla vyvinuta i speciální kojenecká váha. V Čechách byl velkým propagátorem mléčných kuchyní královéhradecký lékař a člen městské rady Leopold Batěk, autor spisku *Ochrana kojenců – důležitý úkol měst* z roku 1909. O rok později se z jeho iniciativy začaly při královéhradecké městské mlékárně připravovat mléčné směsi vhodné pro kojence a malé děti. Každou sobotu zde Batěk otevíral bezplatně dětskou poradnu.

Ve výživě batolat a malých dětí vyznávali naši předkové zásadu „tlusté dítě, zdravé dítě". Příroda však byla i tehdy moudrá a většina dětí se tomuto přesvědčení dokázala ubránit …

Přes převratné změny, které vedly ke snížení kojenecké úmrtnosti, doporučovali lékaři od posledních desetiletí 19. století stále naléhavěji důsledné kojení dětí vlastními matkami. Argumentů měli po ruce hned několik: od výkladů o „svatém poslání" matky přes vysvětlení, že kojení napomáhá vytvoření silného citového vztahu mezi ní a dítětem, až po poukaz na nízkou kojeneckou úmrtnost ve skandinávských zemích, kde matky kojily své děti téměř bez výjimky, neboť nepovažovaly kojení za něco degradujícího či nedůstojného. V českých zemích máme pro tuto osvětu jeden velmi zajímavý pramen. Jsou to rukopisné vzpomínky barona Emanuela Salomona z Friedbergu-Mírohorského, svérázné postavy, důstojníka, malíře, vlastence, propagátora vodoléčby, abstinenta, nekuřáka, vegetariána. Jeho manželka, pocházející z prostředí drobné zakoupené šlechty, rodila

zpočátku samé holčičky; první povila v červenci 1861. Baron, spokojený s narozením dcer, použil veškeré své výmluvnosti a autority k přesvědčení manželky, aby děti sama kojila. Skutečně se mu podařilo její odpor, daný rodovou tradicí, ale i nedůvěrou v sebe samu, zlomit. Kojení propagovala v práci *Příklady z oboru vychovávacího* rovněž Žofie Podlipská: matka měla být dítěti „věrnou a zdravou kojnou, která žádnou vybranou stravou se nerozmazlovala, vyhýbající se jen octu, prudkému koření, mastným věcem a prudkým lihovým nápojům".[15]

Akcent na důležitost kojení jako takového nebyl žádnou novinkou. Kojení, bez něhož by život dítěte nebyl možný, bylo častým námětem evropské lékařské, filozofické, náboženské i krásné literatury od 16. století. Malý Ludvík z Pernštejna požaduje na kojné, aby měla „spaní v nenávisti, když [mu] od prsí podá jísti…"[16] Také Karel z Lichtensteina sepsal své představy o nezbytnosti kojení. V urozených kruzích většinou nekojila matka: od 16. století se rozmohl ve šlechtických kruzích po celé Evropě zvyk svěřovat kojence nájemné kojné. Tento postoj se v některých zemích nebývale rozšířil, konkrétně v Paříži bylo kolem roku 1780 ze zhruba 21 000 novorozeňat matkami kojeno jen kolem 1000 dětí.[17] Nájemná kojná nepředstavovala jen nebezpečí citového odcizení mezi matkou a dítětem, problém byl mnohem závažnější a spočíval v malé míře odpovědnosti či v nedbalosti kojné. Pokud matka na vývoj dítěte, které svěřila kojné, nemohla bezprostředně dozírat, nemusela se s dítětem už nikdy setkat. V důsledku svérázné péče venkovských kojných totiž velký počet dětí umíral.

Třebaže ve střední Evropě, včetně českých zemí, existenci nájemných kojných prameny rovněž dokládají, nebyl zde tento zvyk rozšířen do takové míry jako v Evropě západní. Jan Neruda, pobývající na jaře roku 1863 v Paříži, tamní obyvatelky odkládající takřka bez výjimky své děti do péče kojných odsoudil; jeho negativní postoj dokládá, že v Čechách byl tento úzus méně běžný. Své děti svěřovaly kojným aristokratky, a to ještě ve 20. století. Důvodů bylo několik – snaha dostát všem společenským povinnostem, neztratit možnost cestovat, ale i úsilí zachovat si štíhlou postavu a pevné poprsí, což bylo při opakující se módě výstřihů chápáno

15) Podlipská, Žofie: *Příklady z oboru vychovávacího, díl I.* Praha 1874, s. 43.

16) Vorel, Petr: Dítě na aristokratickém dvoře.

17) Badinter, Elisabeth: *L'amour en plus: histoire de l'amour maternel. XVIIe–XXe siècle.* Paris, Flammarion 1980, s. 25.

jako imperativ. Kojení bylo navíc považováno za něco vulgárního, příliš tělesného, za činnost vhodnou ještě tak pro měšťanku, ne pro urozenou dámu. Kojení dítěte v pravidelných intervalech nebylo pohodlné, narušovalo životní stereotypy, nedovolilo matce trávit v klidu noc. Zdá se ovšem, že do střední Evropy dolehl hlas Jeana-Jacquesa Rousseaua, který svou propagací kojení tolik ovlivnil předrevoluční aristokratky ve Francii. „Netvrdím, že Vás přesvědčím, abyste schválil mé povolání kojné, drahý tatínku, jste proti tomu příliš zaujatý," píše 4. dubna 1806 z Českého Krumlova Pavlína ze Schwarzenbergu svému otci vévodovi z Arenbergu, „můžu se však pochlubit, že jsem zde svým příkladem strhla několik lidí."[18] Více podobných výpovědí zatím neznáme, většina šlechtičen nesporně nadále svěřovala děti kojným, ba ani jmenovaná schwarzenberská kněžna, soudě podle krátkých meziporodních intervalů, nekojila rozhodně všech svých devět dětí.

Kojným svěřovaly své děti české matky ze středních vrstev, manželky řemeslníků a obchodníků i dělnice. V zámožnějších českých rodinách pobývala kojná v rodině, děti se tak od matek zcela neoddělovaly. Lékaři měli o tom, jak má kojná vypadat, vcelku přesnou představu: doporučovali ženu mezi dvaceti a třiceti lety, po porodu svého druhého nebo třetího dítěte, silnou, zdravou a čistotnou. Zaměstnavatelé jí měli dopřát dostatek tekutin (včetně piva). Předsudek, že dítě z kojné může „vytáhnout" nemoci, případně její vlastnosti, byl definitivně odbourán na přelomu 19. a 20. století.

Instituce nájemných kojných kojících ve svém vlastním příbytku je v Čechách bezpečně doložena jen v případě „prážat" či „brňat", dětí svobodných či osamělých matek, které se narodily v pražské nebo v brněnské porodnici a jichž se po porodu matky zřekly. Tato novorozeňata se po několika týdnech dávala cizí pěstounce, původně do některé části města, později na venkov, především do bývalých soudních okresů Dolní Kralovice, Ledeč, Vlašim, Benešov, Neveklov, Votice, Sedlčany, Tábor, Pelhřimov, Pacov, Kamenice nad Lipou, Počátky, Dobříš, Příbram. Za péči o nechtěné děti odpovídal místní farář. Ten také do Prahy potvrzoval, že dítě žije. Pěstounka kojila za mírný poplatek svěřené dítě spolu se svým, obě děti pak najednou i odstavila. Péče o svěřence končila v jeho šesti letech, kdy měla náhradní matka vrátit dítě do nalezince. Často si rodina dítě nechala – bylo to proto,

18) SOA Třeboň, prac. ČK, RAS, prim., fasc. 539, Fürstin Pauline, Korrespondenz, Pavlína otci, Krumlov 4. 4. 1806; cit. dle Lenderová, Milena: *Tragický bál. Život a smrt Pavlíny ze Schwarzenbergu*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 148.

že si náhradní matka vytvořila k dítěti citový vztah, nebo proto, že rodina viděla ve svěřeném jí dítěti levnou pracovní sílu?

Některé matky nekojily, protože si nedůvěřovaly. Vymlouvaly se na špatné mléko, tělesnou slabost, únavu. Renáta Tyršová uvádí ve vzpomínkách, že ji matka nemohla (či nechtěla?) kojit, ale protože otec, spoluzakladatel Sokola Jindřich Fügner, byl proti kojné, dostávala mléko od krávy vybrané speciálně pro tento účel v jakési vsi nedaleko Prahy. Kojnou měly děti Braunerovy i budoucí profesor Vladimír Vondráček. Uvedený stav trval do vypuknutí první světové války. Všeobecný nedostatek totiž způsobil, že se kojení dětí vlastní matkou stalo v Čechách pravidlem u všech společenských vrstev.

Po odstavení dítěte, většinou v době prvních zubů, dával manžel manželce dárek. Důvod k obdarování byl velmi prozaický: radost otcova nad skutečností, že sexuální život mezi manžely může být obnoven. Naši předkové se totiž dlouho domnívali, že sperma má neblahý vliv na mateřské mléko, že je kazí, a může tak ohrozit zdraví a život dítěte. Tím se kojení nepřímo stávalo i relativně spolehlivou antikoncepcí. Ta chyběla tam, kde byly děti svěřovány kojným. Proto především šlechtičny přiváděly na svět zpravidla více dětí než jejich neurozené současnice.

Přelom 19. a 20. století neznamenal zvrat pouze v kojenecké výživě, ale v péči o kojence a batole vůbec. Reformní úsilí vyšlo z prostředí lékařů. U nás patřila k propagátorům moderní péče první česká lékařka Anna Bayerová. Propagovala otužování, dokonalou čistotu, vycházky, čerstvý vzduch, dostatek světla, spánku, volnosti – a samozřejmě kojení. Podle ní „děti skromně živené, např. cikánské, ale stále skoro beze všeho šatu na slunci a čerstvém vzduchu se zdržující, jsou chlapíci proti bledému, ochablému dítěti milionů, obklopenému nejnovějšími přístroji sterilisačními na mléko…“[19]

Přes tyto dobře míněné rady setrvávaly rodiny většinou u škodlivých, nicméně staletími utužených zvyků a pověr. Křiklounům byl mezi jídlem dáván cumel, uzel na kusu hadříku, uvnitř něhož byla buď kaše, vařený rozmačkaný brambor nebo chlebová střídka. Někdy byl cumel máčen do rostlinných odvarů, u nichž se předpokládaly hypnotické účinky. Dětská

19) Bayerová, Anna: *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dítek*. Dle MUDr. A. Fischerové-Duckelmannové zpracovala MUDr. Anna Bayerová. Praha, b. r. (1912), s. 509.

nespavost byla řešena i jinak – občas se sáhlo po lžičce piva (to bylo pak u větších dětí považováno za vhodný posilující prostředek), či dokonce pálenky. Neškodné byly odvary z kmínu nebo fenyklu proti kolice.

Mazlení s dětmi bylo méně obvyklé než dnes, ve venkovském prostředí snad dokonce vzácné. Dětem se sice zpívalo, vyprávěly se jim pohádky, ale fyzický kontakt, hlazení, líbání, něžnosti, se příliš nepěstoval. Políbení po modlitbě před spaním bylo často jediným vnějším projevem rodičovského citu. Snahou bylo vychovat dítě schopné obstát v drsném světě. Zhýčkané dítě bylo synonymem špatnosti. Ani nemluvňata rodiče příliš nehýčkali. „Karolínka dnes v noci plakala," psala v srpnu 1853 Karolina Světlá své sestře Žofii Podlipské z pobytu u příbuzných v Podještědí, „dostala již čtvrtý zoubek, ale teď zas je veselá a vztahuje své roztomilé ručinky po milosrdné duši, která by ji trochu chovat chtěla, neboť chování je její jediná blaženost, a chuďas málo se chová…"[20]

Ne všem dětem bylo dopřáno strávit celé období raného dětství s matkou. V průběhu první poloviny 19. století se objevily v Evropě nové výchovné instituce, určené k opatrování kojenců, batolat a dětí předškolního věku. V západní Evropě byly zakládány jednoznačně s cílem pomoci zaměstnaným matkám, především těm, které pracovaly v továrnách. Roku 1844 Jean-Baptiste Marbeau, místostarosta I. pařížského obvodu, založil „Petit Palais des Enfants", jakési první dětské jesle. Denně sem bylo přijato patnáct až dvacet dětí ve stáří od dvou týdnů do tří let. Pobývaly v čisté a světlé místnosti vybavené speciálním nábytkem, upraveným tak, aby je zvládla jedna ošetřovatelka. K dispozici měly přilehlou zahradu a dvorek. Byla jim poskytována jak osvícená péče, vhodná strava, hračky, tak základy výchovy ke zbožnosti. Jesle měly dvě oddělení, jedno pro kojence, kam měly matky, které své děti kojily, volný přístup, druhé pro batolata. Ačkoli zařízení získalo sponzory, rodiče na péči finančně přispívali. Přesto nebyla o zájemce nouze a v Paříži brzy přibyla další zařízení tohoto typu. Jesle, v nichž se brzy z praktických důvodů prosadila zásada přijímat až odstavené děti, měly být prvním článkem uceleného výchovného systému usilujícího o zvýšení mravnosti lidových vrstev. Navazovat měla mateřská škola, základní škola,

20) Sluková, Anežka (ed.): Úryvky z korespondence K. Světlé a S. Podlipské. *Ženské listy* 28, 1900, s. 123.

vyučení, zaměstnání… Za císaře Napoleona III. se jesle staly veřejným zařízením a byly do nich přijímány i děti, jejichž rodiče nemohli platit.

Paní Marie Riegrová, manželka českého politika Františka Ladislava Riegra, kterou jako jednu z prvních vlivných žen v Praze napadlo systematicky pomáhat nejchudším vrstvám městského obyvatelstva, měla kde hledat inspiraci. Přesto vykazovala předškolní péče, která se její zásluhou ustavila v šedesátých až devadesátých letech v Praze, oproti Paříži jeden odlišný rys: zrodila se nejen jako výraz filantropie, ale měla přispět k vlasteneckému působení na děti i jejich rodiče. Cílem bylo odvrátit nebezpečí poněmčování českých dětí ve výchovných zařízeních jazykově německých, neboť takové instituce už v Praze existovaly.

Paní Riegrová zahájila svou filantropickou činnost rozhodnými kroky v oblasti dívčího vzdělávání. Uvědomila si, že sociální bída, jejímž důsledkem bývá i bída mravní, nejzoufaleji postihuje ty nejmenší. V Praze se tehdy mluvilo o činnosti holandského filantropa Villema Hendrika Suringara, propagujícího dobročinnou péči o docela malé děti. O amerických zařízeních pro předškolní dorost informoval paní Riegrovou Vojta Náprstek. V několika českých městech skomíraly opatrovny založené podle pokynu nejvyššího českého purkrabího Karla Chotka z 16. května 1835. Některé z nich – v Praze Na Hrádku, v Karlíně a v Plzni – vznikly dokonce před tímto datem. Byly určeny pro děti, jejichž matky pracovaly mimo domov. Sociální užitečnost opatroven nelze popřít, nicméně tyto ústavy, hlásící se k modelu německých „Kindergarten“ („dětských zahrádek“), valně nerespektovaly specifika raného dětského věku. Jako vychovatelé v nich působili muži a opatrovny se řídily výchovným plánem, který v podstatě kopíroval vyučování v elementárních školách. Paní Riegrové, doprovázející roku 1867 manžela na světovou výstavu do Paříže, kde část expozice seznamovala s problémy francouzského vzdělávacího systému, včetně předškolních zařízení řídících, se francouzská inspirace velmi zalíbila. Navázala kontakt s Hortensií Cornu, přítelkyní samotného císaře, a ta ji odkázala na pedagogickou reformátorku Marii Pape-Carpentier, generální inspektorku francouzských opatroven a odbornou publicistku. Po několikaměsíční korespondenci a horečné organizátorské činnosti se 1. ledna 1869 na Starém Městě pražském zrodila opatrovna U Sv. Jakuba, kde se o děti od tří let staraly vychovatelky. Opatrovna nesla název „škola mateřská“. Inspirace odkazem Komenského byla nabíledni. O finanční zajištění mateřské ško-

ly – děti zde dostávaly nejen jídlo, ale i oblečení – se staral „Výbor paní pro městské školy a opatrovny“. Marie Riegrová byla jeho předsedkyní. Ještě před otevřením tohoto zařízení putovaly do Paříže dvě mladé ženy, „kandidátky učitelství v mateřských školách“, aby se v místě důkladně obeznámily s metodikou předškolní výchovy. Nicméně tato mateřská škola zůstávala dlouho jediná – rozmach předškolního vzdělání nastal až po roce 1876. A byl pozoruhodný: do konce následujícího roku už bylo v Praze mateřských škol šest, v roce 1891, kdy paní Riegrová zemřela, dokonce šestnáct.

Při svých návštěvách pražských chudinských čtvrtí si Riegrová uvědomila, že zahájit péči o děti ze sociálně nesoběstačných rodin teprve ve věku tří let je pozdě. Bylo třeba starat se o kojence hned od jeho narození, bylo třeba podat pomocnou ruku matce po porodu, matce kojící své dítě. Inspiraci hledala opět ve Francii, tentokrát u sekretářky spolku Charité maternelle (Mateřská charita) paní Richefeu a u předsedy Société des crèches parisiennes (Spolku pařížských jeslí) Eugèna Marbeaua, syna už zmíněného Jeana-Baptisty. Výsledkem bylo jednak zřízení fondu pro podporu chudých novorozenců a jejich matek, jednak otevření prvních pražských jeslí, pro Prahu převratné novinky, v březnu 1884. Batolatům od jednoho do tří let se zde prý výborně dařilo a paní Riegrová byla na tato zařízení, jichž vzniklo do roku 1891 v Praze sedm, právem hrdá. Později se přičinila o založení jeslí pro kojence do jednoho roku.

Přes kvantitativní rozmach předškolních zařízení, která nezůstala omezena jen na Prahu, zůstávala až do poloviny 20. století rozhodující péče rodinná. Chlapce i děvčátka vychovávali rodiče, podíl otce na přímé výchově zvolna stoupal. Otcové všeobecně očekávali narození syna, dědice erbu, rodinného podniku či alespoň jména. Těšili se na potomka s vysloveným či nevysloveným přáním: aby to byl kluk. „Bráf je přešťastný manžel a otec, četl nám Libuščiny listy, kde tak hezky povídá o chlapečkovi, jak roste, žvatlá a co papá,“ psala jedna ze známých rodiny Riegrovy o seriózním národohospodáři Albínu Bráfovi, manželovi nejmladší Riegrovy dcery Libuše.[21] Narození dcery provázelo zpravidla zklamání. Staré civilizace je dokonce řešily drasticky, zabitím dítěte ženského pohlaví. I středověká infanticida se týkala především novorozenců ženského pohlaví. Dívky byly také mnohem

21) LA PNP, Zdenka Braunerová, Osobní fond, Korespondence přijatá, Zdenka Braunerová, roz. Jansová, Zdence Braunerové, Praha, 4. 11. 1889.

častěji odkládány a všeobecně jim byla věnována menší péče, méně pozornosti a snad i lásky. Narození děvčátka mělo i neblahý aspekt ekonomický – s každou dcerou v rodině vyvstala velmi závažná otázka věna. Závažná dokonce i pro tak významné šlechtické rody, jako byli Schwarzenbergové, kde se tradičně rodilo hodně dětí a kde alespoň jedna z dcer zůstávala neprovdána. O to víc působilo množství dcer starosti v rodinách, kde bývalo hluboko do kapsy. Jan Gebauer, laskavý otec a milující manžel, si v dopise z července 1880 jednomu ze svých přátel postěžoval: „… Rodina je četná, mám syna a čtyři holčičky; syn dobře se učí (ve 2. škole gymn.) a kdybych měl místo čtyř dcer ještě osm synů, neměl bych starostí ani polovic…“[22]

Na otcovské zklamání z narození dcery si stěžují mnohé matky a babičky, s otcovským zklamáním se dokonce předem počítalo: „Nyní Vám přeju oběma pevnou a zmužilou mysl, žádné zbytečné strachy, a především ať neslyším, žes nebyl potěšen, jestli bude *děvče,* sice se povadíme,“[23] vzkazuje Božena Němcová profesoru Petru Mužákovi, manželovi Karoliny Světlé, v září 1852, pár týdnů před narozením jejich dcerky Boženy.

Někde si otec k dceři musel vztah teprve vytvořit. Renáta Tyršová vzpomíná, jak před jejím narozením otec slíbil svému sluhovi Luigimu „zlaté hodinky se řetízkem, narodí-li se hoch; hodinky bez řetízku, narodí-li se holčička. Narodila se jen holčička, tak trochu ke zklamání tatínkovu…“[24] Brzy však zklamání pominulo a mezi otcem a dcerou se vyvinul velmi hezký vztah. Od samého počátku své dcery – pozdější spisovatelky Karolinu Světlou a Žofii Podlipskou – miloval otec Eustach Jakub Rott. Světlá se narodila roku 1830 a zřejmě následkem komplikovaného porodu měla mírně deformovaný obličej. Otce vedli ke kolébce s obavami: „Děvče, a ještě k tomu zmrzačené, zdaž to nebyly vlastně dvě stejně velké nehody najednou pro mladou tu rodinu?… Ale otec můj, nadšeně nade mnou se nakloniv, zulíbal mi ten zkřivený můj obličej, nastokrát volaje při tom: ‚Nechť si vypadá, jak chce, jen když mám dítě!‘“[25] Obchodník Rott se dcerám, k nimž později přibyl syn, hodně a rád věnoval. Radostně uvítal narození dcery Zdenky i Karel Havlíček, navzdory tomu, že si přál syna:

---

22) Gebauerová, Marie: *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera, III*. Kladno 1932, s. 34.

23) Adam, Robert – Janáčková, Jaroslava – Pokorná, Magdalena – Saicová Římalová, Lucie: *Božena Němcová. Korespondence 1844–1852*. Praha 2003, s. 256.

24) Tyršová, Renáta: *Jindřich Fügner. Paměti a vzpomínky na mého otce. I*. Praha 1927, s. 51.

25) Světlá, Karolina: *Z literárního soukromí. I. Vzpomínky*. Praha 1959, s. 129.

„Zrovna teď v 1 hodinu s poledne narodila se nám šťastně holka, zdravá jako ryba a silná.“[26] Bez jakýchkoli výhrad přivítal prvorozenou dceru v červenci 1861 baron Salomon z Friedbergu-Mírohorský: „… přivedli mě ke košíčku, kde leželo novorozeňátko, dojímající mne roztomile, ležíc svěží a růžové v čistém bílém čepečku a v bílých peřinkách. Dceruška naše byla, vší otcovskou pýchu stranou, velmi sličná, měla temnomodré oči netušené velikosti, jimiž později hleděla do světa upřeně, nemrkajíc, měla plnou lebku vlasů hustých, dlouhých, temných, hubinku malinkou a okončetiny drobňounké jako hračky, s krásnými nehýtky. Tchyně, nevím z jakých důvodů, mne podezřívajíc, že jsem nespokojen míti dceru, místo níž bych si zajisté přál synáčka, těšila mne a odkazovala na budoucnost, jež bezpochyby napraví, co přítomnost pokazila.“[27]

I další otcové z řad aristokracie své dcery milovali. Podle vzpomínek Klemense Metternicha měl jeho tchán kníže Arnošt Kounic svou dceru Eleonoru natolik rád, že se od ní nechtěl odloučit ani po jejím sňatku, který s Metternichem uzavřela v září 1795. Ve svatební smlouvě prosadil, aby novomanželé po svatbě zůstali bydlet na zámku ve Slavkově. Svou roli zde však mohla sehrát i skutečnost, že mladý Metternich měl pověst zdatného sukničkáře a Kounic chtěl mít situaci pod kontrolou. O dva roky později však zemřel, takže se už nemohl na vlastní oči přesvědčit, že přes Metternichovy zálety bylo manželství jeho dcery vcelku šťastné. A to navzdory tomu, že mezi dětmi urozeného páru převažovaly dcery.

Všeobecně lze říci, že rodiče byli nejspokojenější, byla-li v potomstvu zastoupena obě pohlaví. Syn nemusel být nutně prvorozený, úsloví „Napřed chůva, potom kluk“ dokládá, jak vysoko si rodiče cenili pomoci nejstarší dcerky při hlídání mladších sourozenců. Dá se dokonce říci, že matky dávaly přednost většímu zastoupení dcer: „Mám za to, že je to tak nejlepší, dvě žabičky a jejich kavalír,“[28] pochvalovala si roku 1889 manželka jednoho pražského advokáta. Dcera měla přece jen k matce blíž, vztah k ní býval

---

26) LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Osobní fond, Korespondence, Karel Havlíček Josefě Havlíčkové, Praha, 23. 12. 1848 (opis); cit. dle Lenderová, Milena: *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové.* Praha 2013, s. 64, 274.

27) LA PNP, Salomon z Friedbergu, Osobní fond, Rukopisy vlastní, Paměti z mého života, V., fol. 1044.

28) LA PNP, Zdenka Braunerová, Osobní fond, Korespondence přijatá, Zdenka Braunerová, roz. Jansová, Zdence Braunerové, Praha, 4. 11. 1889.

zpravidla důvěrnější. Synem se matka pyšnila, s dcerou sdílela její radosti i trápení.

Ani očekávané a milované dítě nemělo dlouho vlastní prostor, dětský koutek, natož pokoj. Třebaže své vlastní komnaty mívali občas už malí renesanční či barokní šlechtici, dětský pokoj s účelovým dětským nábytkem se objevuje teprve v souvislosti s pochopením autenticity a potřeb dítěte, tedy v 19. století. První specificky dětský pokoj navrhl zřejmě architekt Eugène Viollet-le-Duc až v roce 1873. Nicméně od poloviny 19. století, kdy se stále zřetelněji odděluje svět privátní od světa práce a v souvislosti s tím dochází k zásadním změnám životního stylu, se v rodinách měšťanstva ve stále větší míře objevují místnosti určené k obývání dětmi. Dětská postýlka, která u ročního či dvouletého dítěte nahrazuje kolébku, bývá od šedesátých až osmdesátých let vybavena postranicemi zamezujícími pádu či úniku dítěte. Individualita ani pohlaví dítěte nebyly – pokud se pokoje týká – respektovány. I v zámožných měšťanských, či dokonce šlechtických rodinách sdílely malé děti obou pohlaví společný pokoj. Jeho vybavení bývalo stereotypní: většinou světlemodré tapety, dětská postýlka, jedna nebo více, nad ní svatý obrázek; účelný nábytek uzpůsobený požadavkům dětského věku existoval sporadicky. Na přelomu století dětských pokojů přibývalo, přesto můžeme předpokládat, že u většiny populace ve městech i na venkově je stav po staletí setrvalý: dětské hračky (bylo jich podstatně méně, než je tomu dnes) se povalují všude, nejvíce v kuchyni a pokojích žen, chův, vychovatelek, v lepším případě matek.

Tak tomu bylo odedávna, vždyť i hračky mají své dlouhé dějiny. Existovaly snad už v pravěku, najdeme je ve starověku i středověku. Přestože byly dlouho vyráběny podomácku, se i dnes zdají pěkné a důmyslné. A co je hlavní: od samého počátku bývaly atributem pohlaví. Koník patřil k nejběžnějším hračkám chlapců, stejně jako vozík, dřevěný mlýnek, drobné housle (housle byly dlouho vysloveně lidovým, nepříliš váženým hudebním nástrojem) a bubínek. Chlapci si hráli rovněž s figurkami vojáků, v oblibě byly i některé jednoduché mechanické hračky. Děvčátka z privilegovaných vrstev mívala panenky s garderobou, často velmi drahou. Nákladný vánoční dárek věnoval svým vnoučatům kancléř Metternich: byl jím model domku se salonem a kuchyní, model tak veliký, že se v něm dítě mohlo postavit. U chudých přišlo hraní levněji – stačila bohatá a vždy spolehlivá dětská fantazie. Dřevěným malovaným panenkám, řezbovaným z jednoho kusu